

PONGRÁCZ GÁSPÁR

PÁPA VÁROS LEÍRÁSA

(fordította és jegyzetekkel ellátta: Hermann István)

A szerző és műve

Szentmiklósi és óvári Pongrácz Gáspár ősi felvidéki családból származott, apja Pongrácz Dániel, anyja Kiszely Zsófia volt. Gáspár 1700 körül született.¹ A bécsi Pazmaneumban teológiát hallgatott, majd 1724. október 7-én pappá szentelték. Működését Csicsón kezdte mint plébános, innen került Pápara 1726 júliusában. Ugyanebben az évben szerzett doktori címet teológiából.

1733. december 20-án nevezték ki esztergomi kanonokká, a következő évben Nagyszombatba költözött, később beszercei apát és a királyi tábla tagja lett. 1740-ben elméje elborult, s mivel betegsége gyógyíthatatlannak bizonyult, nagybátyja, Pongrácz Antal vette magához. 1766. június 25-én hunyt el Liptószentmiklóson.²

Műve³, melyet Pápan írt meg, egy teológiai vitairat. Két részre van felosztva. Első felében részletesen fejtegeti a katolikusok és protestánsok viszonyát Magyarországon. Ehhez több, a témához kapcsolódó függelék is készült. Munkája másik felében pedig a két legjelentősebb eretnekséggel, a lutheri és kálvini reformációval foglalkozik. Az egész munka legvégén van az igencsak eltérő témájú, Pápa városáról szóló fejezet, melynek fordítása alább olvasható.

Ezúton is köszönöm Szovák Kornél tanár úrnak a fordítás átnézésével nyújtott segítségét és tanácsait.

1 Régi magyarországi szerzők. Szerk.: Pintér Gábor–Szabó Géza. Bp., 1989. 303. p.

2 A Pongrácz Gáspárról itt szereplő adatok nagy része Szinyei József munkájából származik. Az a kevés, amit tudunk az életéről, jobbára ebben a műben (is) szerepel. Jelenleg folyik a pápai plébánia Historia Domusának a kiadása, és elképzelhető, hogy ebből újabb adatok kerülnek napvilágra. — *Szinyei József: Magyar írók élete és munkái*. 10. köt. Bp., 1905. 1395–1396. hasáb.

3 *Antidotum universale saluberrimum, ac summe necessarium contra omnes morbos acatholicorum Hungariae, ac praesertim odii maxime noxii permissas inflammationes: quibus in nostrates, catholicos, semper ardent, ex pluribus et diversis spiritualibus considerationibus, ceu totidem pro salutari meditatione punctis, iste, copiose paratum. Tyrnaviae, 1733.* (A mű végén, a második rész függelékeként található a *Descriptio Opidi Papa* címet viselő fejezet. 189–202. p.)

Casparus Pongracz
Descriptio Oppidi Papa

Si quidem Oppidum hocce, cum ipse adhuc etiam non vidissem, majore fama per Hungariam celebrari nossem, jamque dignissimum eadem sua fama esse oculis vel ipse propriis satis superque deprehenderem: rem non ingratham lectoribus me praestitutum putavi, si opusculo huic meo ejusdem descriptionem adderem. Ad quod praestandum, cum & Parochus ipsius forem, facillime inductus sum, faciliusque in mentem venit.

De nomine ipsius Oppidi, undenam hoc sibi tam singulare nomen, Papae, obtigerit, perquisivi a prudentibus, sed nihil certi a quoquam dici potest. Si e vulgo scisciteris, non deerunt, qui a Legato Papae, hoc est, Summi Romani Pontificis, qui isthic ad Regem quondam Hungariae adventans stationnem fixisset, nactum esse dicent: si vulgi nimirum verbis locus dandus sit; videtur enim antiquius, quam ut a Legato Papae, qui ad Regem, Christianum, Hungariae venisset, nomen mutuari potuerit. Attamen accepisse etiam revera hoc, vel alio quopiam modo a Papa, vel a Legato Papae non omnino dissonat: & haec, ut dixi, vulgi opinio est. Quis enim alias, vel qua de causa, aut cujus convenientiae ratione Oppido tale nomen finxerit? Est hoc Oppidum inter Jaurinum, Wespremium, & Sabariam, loca antiquissima ac celeberrima, ejusdem ferme paucorum milliariorum distantiae situm, in plaga ad montes Bakonyienses Comitatus Wespremiensis positum: plaga sane optima, ridente, & amoena, frumenti feracissima, ac vino propter non longe dissita plurima promontoria abundante. Duobus milliariis adjacens habet promontorium Somlyó perquam celebre, cujus vinum etsi hic ob copiam carum non est, plerumque enim duobus florenis, & infra, tempore vindemiae cum delectu haberi potest, alibi tamen tam nomen, quam praetium⁴ suum obtinet, & in magnorum etiam mensis pro speciali datur: est etenim purum, limpidum, tenue admodum, & subtile, colore ex aurescente subviridi, sapore suave, aestate ori gratissimum; viribus denique etiam ita temperatum, ut non nisi abutenti ullo modo obesse possit: ab omnibus pro saluberrimo habetur. Hinc Papenses licet in aliis quoque promontoriis nobilioribus, ac praecipue quidem in Badacsony dicto promontorio (cujus vinum dulce, & admodum forte) plurimas vineas possideant, tamen ex hoc etiam haud multum alio distrahi patiuntur, praeoccupantes, & coëmentes.

Est vero hujus plagae ea etiam felicitas, quod beneficio eorundem vastissimorum glandiferorum montium, & sylvarum Bakonyi dictarum, incolis, atque

4 A szerző javítása: pretium (A szerző javításait a mű végén található Correctio defectuum, qui in impressione intervenerunt című részben közölte).

accolis, exiguis plane impensis, ac pene nullis, setigeris abundare, ac pinguis-
 caulibus vesci liceat. Ferarum, & piscium copiam habet: ac piscium quidem potis-
 simum ex lacu Balaton, qui magnitudine ad aliquot milliaria se extendente speciem
 pene marini sinus refert: ex aliisque demum lacubus, & aquis diversis non longe
 dissitis. Sed nec alia quaelibet usui necessaria huic plagae desunt: quorum demum
 omnium beneficiorum praeprimis quidem ipsum Oppidum Pápa gloriam refert, ut
 quod in meditullio ejusdem positum undequaque omnia in se confluere facit; ita,
 ut nihil ferme desideres, quod vitae quam commodissime, atque etiam hilariter, &
 sociabiliter ducendae necessarium videri possit, quo non abundet.

Hoc circum sese molas frumentarias plurimas, utique cum maximo sui & om-
 nium incolarum commodo, in proximo obtinet: quae, quod mireris, non imbrium
 opia, quemadmodum aliae alibi, sed aestate quidem siccitate, hyeme autem frigoris,
 qui major potest dari, rigore gaudent: quod nempe cum his aqua nunquam desit,
 nec deesse possit; per vicina loca siccatis, vel hyemis tempore congelatis molendi-
 norum aquis, ad has ad molendum, frumenta sua accolae convehere cogantur. Quod
 & quidem nonnunquam adeo contingit, ut ex remotioribus etiam partibus vici-
 norum Comitatum veniant necessitate compulsi homines. Haec vero aquae abun-
 dantia, & constans aequalitas ex non longe dissito loco Tapolczafő dicto provenit,
 qui scaturigines, & fontes sulphure affectos, abundantes, & calentes plurimos ha-
 bet: quorum tamen aqua etiam potui optima est, limpissima, ut sitim provocet;
 hyeme tepida, aestate frigidissima, ad haec pisciculis quoque minutis, quos fundu-
 los vocamus, & qui alias in his partibus rariores sunt, non infrequenter eos aman-
 tibus gratificans. Non contemnendum pariter hujus Oppidi commodum sunt, vicina
 & proxime adjacentia promontoriola Hanta, & Törsök hegye, quae licet ad Prae-
 posituram S. Michaëlis de Hanta spectent, Oppidi tamen hujus incolae eadem col-
 unt. Eo enim aestate excurrere, vereque, & fructibus gravido autumno pervolupte
 est: vinum ea ferunt satis commodum, fructuum omnium copiam, hosque inter
 plane specialia persica.

Quod ad interiorem Oppidi ipsius statum spectat, in fronte, loco situque editiore,
 qua Jaurinum aspicit, Arcem magnificam praefert, quadrangulam. Hac ipsa vero
 olim praesidio erecta, muris constat validissimis & crassissimis: fuitque sane prae-
 sidium validissimum, & harum partium refugium; at post Viennensem obsidionem
 Turcicam decreto regio exauctoratum. Ex una parte lacu, quantum conjicere licet,
 ter mille passus, vel & amplius longo, & fortassis ferme totidem passus lato muni-
 tur, qui cam, unaque & Oppidum ipsum per longum propinquissime abluit: ex altera
 parte, immo etiam trans lacum, planos ac latos campos circumpicit. In conspectu
 arcis, in proximo, tres insignes Dominales muratae molae positae sunt, una frumen-
 taria, rotarum, sive lapidum octo: altera item quae pro usu speciali ex puriore tritico

praecipuam farinam parat, haec conjuncta simul cum assericea: & tertia papyracea, quae bonam & pulchram, ac multiplicem chartam, etiam quam Postariam, seu veredariorum vocant, conficit. Ad omnes tres vero per canales undisonos, lacus arcem ambiens aquam evomit. In eadem trium molarum linea, recta via, non multo remotius e fenestris ipsius arcis Allodium pariter Dominale amplissimum visitur, acervis frumenti, & foeni, pecudumque armentis plenum.

Arx haec, cum olim praesidio, & necessitati magis quam voluptati, pompaeve constructa fuerit, licet quidem alioqui satis aliunde ampla, ac ad habitandum peraccommoda extiterit: nunc tamen ad formam novam in dies instruitur, & commoditatibus optimis, plurimisque, tam in superiore quam inferiore contignatione augetur. Fenestrae palatiorum, quae antea minores veteri modo erant, nunc patentes, & magnificae. Portam pro praesidii majore securitate antehac habuit angustiolem, obliquam cum tortuoso aditu, quae exeuntibus per declive lacus profundum e limine exhibebat: nunc recenter, hac obstructa, nova alia multo praestantiore in forum versus Ecclesiam Parochialem per apertum patente, maximo tam ornamento, quam commoditati donata est: quae per pontem fossae bene profundae, arcem circumdanti instratum exeuntibus viam pandit, & intransibus aditum planum ac commodissimum praestat. Fossa haec porro cum tempore, & ipsam⁵ muro incingenda aquam ex lacu ducet, quae demum circuitura arcem, iterum in lacum recidens molarum cursum juvabit.

Oppidum autem ipsum praeter fossam, & agerem, propugnaculis muratis & lapideis, ad modum aliorum fortalitorum, iisque, uti extantia adhuc eorum terrea spatia & congesturae ostendunt, validissimis fuerat munitum: sed haec praesidio sublato pariter diruta sunt, portae tamen lapideae tres adhuc extant, licet non ea integritate, qua olim fuerant, habebant enim fornicem instar aliarum civitatum cum attractoriis pontibus, quibus jam carent. Allodiorum foris compluribus vicis cingitur, strictim per duas series positus domibus satis commodis: & vicis quidem vix pagum reperias, quam longis; sic, ut integrorum pagorum speciem repraesentent, quorum ideo singuli & iudices suos habent. Is se ipso est amplum, sex plateis distinctum, domibus potiori parte muratis, honestisque, praesertim circa forum constans, ubi duarum contignationum non ignobilibus, imo plerisque peramplis ac pervenustis decoratur. Ecclesia Parochialis ei vetusta, atque per magna, honori S. Stephani Proto-Martyris dicata, tribus portis intransibus & exeuntibus patens: cui auditorium admodum magnum, nobile, & solenne est; adeo, ut eis Danubium ex hac parte, Jaurinum si unum excipias, intra terminos regni vix ulla simili gaudeat

5 A szerző javítása: ipsa

Ecclesiarum. Isthæc turres habuit olim duas, laminis tectas, & splendidas; nunc unam, in qua duæ quidem insignes magnæ campanæ, sono valda pretiosæ, & duæ minores, cum horologio sonant. Speratur tamen successu temporis, & adjuvante Domino, iterum etiam alterum turrim obtentura.

Ecclesie Parochiali hinc, & inde accedunt Religiosorum, in quibus die nocteque Deo jugiter psallitur, duo præclara Coenobia, RR. Patrum Paulinorum unum, & Sacræ Seraphicæ Familiæ alterum, duo hic loci insignia *contra spiritualia nequitie coelestibus* adminicula, & propugnacula. Ma[j]oribus solennitatibus omnes tres istæ Ecclesie fideli populo plenæ sunt: postquam scilicet insipientia hæretica jam manifestior esse coepit; nempe plane secundum prædictionem Apostolicam, 2. ad Timoth. 3. Quemadmodum autem Joannes⁶, & Mambres restisterunt Moysi, ita & hi resistunt veritati, homines corrupti mente, reprobi circa fidem. Sed ultra non proficient: insipientia enim eorum manifesta erit omnibus, sicut & illorum fuit. Quod jam sensim in nobilissimo hoc Oppido de die in diem magis impleri videmus.

Ut ne vero caetera ejus quoque ornamenta taceam, ornat hoc Oppidum multa omnino, Comitatusque hujus præcipua & clara nobilitas, quæ ipsum inhabitat: nam & Officiales præcipui, & ferme omnes Inclyti Comitatus, Tabulaque ipsius Assessores hicce resident. Ejus celebritatem etiam insigniter augent Congregatio⁷ Comitatus, quæ hic potissimum haberi consuevere, tum propter commoditatem conveniendi, & copiam hospitiorum, tum propter rerum quoque majorem abundantiam: est etenim locus ad vivendum sane commodissimus, rebus usui, & vitæ humanæ necessariis affluens. Unde licet caeteroquin hoc Oppidum sit quam maxime quidem Ungarum, commoditate tamen vivendi etiam Germanorum plurimos jam in sui gremium traxit, ac in dies alios & novos trahit.

Constat variis, & plurimis opificibus, & opificum caetibus. Gubernat illud Judex Oppidanus cum duodecim senatoribus, qui in domo Civica singulis hebdomadis binis vicibus sessionem celebrant. Populus est tam moribus, quam vestitu non vulgari modo cultus, victu liberalis & honestus: Ecclesiasticorum & Religiosorum præprimis reverens, & observans; erga spiritualia quam maxime affectus, divinis deditus & zelosus. Quamvis autem per vim, & violentiam, ac adeo injuriam olim a Stephano quodam, nomine & non vano omine Török, ejus Temporis Domino terrestri coactum fidem abjecisset, totum Calvinianum effectum: nunc tamen tanto ardentius eam recipit, & fovet, & zelat, ita ut solatiorum nobis, qui illis intendimus, in dies materiem uberrimam præbeant; nempe id quod resurgentibus lapsis

6 A szerző javítása: Jannes

7 A szerző javítása: Congregationes

contingit, firmius etenim postea pedibus insisit homo, prudentiorque, atque cautior fit. Hincque est, quod conversi plerumque zelosiores Catholici evadant: quanto namque sectariorum illam perversitatem, & imposturam illuminati divinitus magis agnoscunt, tanto contra pravitatem ipsam eorum & nequitiam haereticam, qua postmodum sese deceptos & illuc fuisse luculentius deprehenderunt, dolentes & detestantes, majore zelo, & pia ira, ac odio accenduntur, inflammanturque; uti (ut ne res suo careat exemplo) vas illud electum nobilissimum Paulus Apostolus, qui ante Saulus: qui quanto antea pertinacior persecutor, tanto postea fortior defensor, & gloriosior propagator fidei Christi extitit. Et Thomas quoque quanto ante ad credendum durior, & tardior, ac obstinacior, tanto mox firmior, & solidior, ferventiorque: *Dominus meus, & Deus meus!* Hoc idem nobilissimo huic modo Oppido contingit.

Est vero hoc Oppidum cum suo Dominio Excellentissimi, ac Illustrissimi Domini Comitis, Domini FRANCISCI ESTERHAZI de Galantha Junioris, nobilissimi illius Hungariae, vere rara concordia splendorum Pa[t]ris Fratrum, Illustrissimi nempe quondam optima memoriae Francisci Esterházi filiorum alterius, Filii Matris Ecclesiae candidissimi, honoris ejus & incrementi studio[s]sissimi, pientissimique, Parochorum Patris optimi, quo Patrono gaudeo. Cujus memoria apud me, nobilissimorumque ejus germinum in benedictione semper.

Non extinguetur in nocte lucerna ejus.

Pongrácz Gáspár Pápa városának leírása

Ha ugyan tudtam is, hogy ezt a várost, bár magam mostanáig nem láttam, nagy híre miatt egész Magyarországon ismerik, már magam is tulajdon szemeimmel eléggé meggyőződhettem róla, hogy igen méltó a hírére. Úgy gondoltam, hogy az olvasóknak kedvükre való dolgot teszek, ha a művecskémbe betoldom e város leírását. Ennek elvégzésére igen könnyen rászántam magam, és ez könnyebben eszembe is jutott, amikor a város plébánosa lettem.

Pápa városának a nevééről, hogy vajon honnan jutott osztályrészül ez az annyira egyedülálló név, alaposan kifaggtam okos embereket, de egyik sem tud mondani semmi bizonyosat. Ha a néptől érdeklődnél, nem hiányoznak majd, akik azt fogják mondani, hogy a pápa, azaz a római főpap legátusától nyerte nevét, aki egykor Magyarország királyához jövet itt tartott pihenőt. Persze ha helyet kellene adnunk a nép szavainak. Mindenesetre neve régebbinek látszik, minthogy a pápa legátu-

sától, aki Magyarország keresztény királyához jött, nevét kölcsönözhetne volna. Mindazonáltal nem látszik teljesen helytelennek, hogy akár valamilyen más módon a pápától, akár a pápa legátusától nyerte nevét. Ez azonban, mint mondtam, a nép véleménye. Máskülönben vajon ki adta a városnak ezt a nevet, milyen okból vagy milyen megegyezés értelmében?⁸ Ez a város az igen régi és híres helységek, Győr, Veszprém és Szombathely között fekszik, szinte mindegyiktől ugyanolyan kevés mérföld távolságra,⁹ Veszprém megye Bakony hegység melletti vidékén. Területe valóban igen jó, szép és kies fekvésű, gabonatermesztésre igen alkalmas, és borban is bővelkedik, mivel nem messze több szőlőhegy is emelkedik. Két mérföldnyire¹⁰ fekszik mellette a Somlyó nagyon híres hegye. Ennek, ha bora itt bősége miatt nem is drága — ugyanis rendszeren két forintért és még ez alatt vehető meg szüret idején, a kiválasztással együtt — másutt mégis mind a neve, mind az ára megvan, és a

-
- 8 A város nevének eredetéről többféle monda maradt fenn. Ezek egyike a Pongrácz Gáspár által elbeszélte történet, amelyet ő jegyzett fel elsőként. Ennek egy másik változata Szent István koronázásával kapcsolatos. Eszerint itt találkozott az uralkodó II. Szilveszter pápától visszatérő követével, aki a koronát hozta. Egy másik monda is forgott a nép ajkán. Géza fejedelem fia, a későbbi István király ezen a helyen mondta ki először, hogy „papa”, s ennek az emlékére nevezték volna el a települést Pápanak. „Tudományos” magyarázatok is születtek a név eredetére, ilyen volt Enessey Györgynek 1799-ben kiadott művében található fejtegetése, amely a „pup” szóból származtatja a város nevét, mivel a vár egy dombon épült. A legelfogadottabb vélemény szerint a település neve személynévi eredetű, egy német földről bevándorolt nemből, Popótól nyerte volna a nevét. Abban azonban, hogy ez a Popo mikor élt és ki volt, nem értenek egyet a különböző szerzők. Egyesek Szent István korára teszik, mások jóval korábbra, a IX. század második felére. A tőle származtatott Pápa nemzetség (amelynek első ismert előfordulása 1244-ben volt) birtoklása azonban nem mutatható ki a városban. Ehhez irodalom: *Gyurikovits György*: Pápa Mező-Városa nevének eredetéről, és Régiségéről. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 1824. VIII. 72–94. p.; *Gerő László–Sedlmayr János*: Pápa. Bp., 1959. 20–21. p.; *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. 3. kiad. Bp., 1983. 499. p.; Pápa város egyetemes leírása. Szerk.: Kaposy Lucián. Pápa, 1989. (Reprint) 38–40. p.; *Kubinyi András*: A középkori Pápa. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*. Főszerk.: Kubinyi András. Pápa, 1994. 75–124. p., vonatkozó rész: 76–77. p.; *Bognár Imre Ede*: Pápa településföldrajza. Pápa, 1997. (Reprint) 49–50. p.
- 9 Nem állapítható meg, hogy a szerző milyen mérföldre gondolt. A legvalószínűbb, hogy magyar mérfölddel számolták. Ennek átlagos értéke 8350 méter körül mozgott, de előfordult 11 376, sőt 15 144 méteres érték is. Győr kb. 45, Veszprém kb. 50, Szombathely pedig kb. 70 km távolságra van Pápától. (Ezek az adatok a magyar mérföld átlagos értékével számolva [1 magyar mérföld = 8350 m]: 5,4; 6 és 8,4 magyar mérföld.) *Bogdán István*: Magyarországai hossz- és földmértékek, 1601–1874. Bp., 1990. 161–170. p.
- 10 Feltehetően becsült (vagy kerekített) adatról van szó, hiszen a Somló Pápától légvonalban is 24,5 km-re fekszik, tehát egy mérföldre 12,25 km jut. Vö.: *Bogdán I.*: i. m. 161–170. p.

hatalmasok asztalára is különlegesség gyanánt kerül, minthogy tiszta, átlátszó, nagyon könnyű és finom, színe aranszínre váltó zöldes, íze édes, nyáron a toroknak igen kedves. Ezenkívül ereje annyira mérsékelt, hogy nem tudna semmi módon kárt okozni, hacsak annak nem, aki mértéktelen. Mindenki igen egészségesnek tartja.¹¹ Bár ezenkívül a pápaiak birtokolnak szőlőket más, ismertebb hegyeken is — különösen a Badacsony nevű hegyen van sok szőljük (ennek a bora édes és igen erős), azonban nem sokat engednek másnak eladni ebből azok, akik korábban lefoglalták és összevásárolták.

Az is szerencsése ennek a vidéknek, hogy az említett rengeteg, makktermő hegységnek és erdőségnek, melyet Bakonyságnak neveznek, a jótéteményéből a benne lakók és a szomszédos népek csekély, szinte semmi ráfordítással nagy számban tarthatnak sertéseket és táplálkozhatnak dúslevelű káposztákkal. Vadakkal és halakkal bőségesen el van látva. A halak többsége a Balaton tóból származik, amely néhány mérföld hosszúságban terülve el,¹² szinte tengeröbölnek az alakját idézi. Más tavakból és különböző, nem messze folyó vizekből is származnak halak. De bármely más szükségletek sem hiányoznak erről a területről. Mindenekelőtt Pápa városa az összes jótétemények dicsőségét hirdeti azzal, hogy mivel ennek a területnek a közepére épült, mindenholnan minden ide áramlik. Így szinte semminek sem érzed a hiányát, amiben ne bővelkednék, s ami szükségesnek látszhat az igen kényelmes, sőt vidám és társasági élet élvezetéhez.¹³

Közel, a város körül több gabonamalom is van,¹⁴ a város és minden lakójának legnagyobb kényelmére. Ezek, ezen aztán csodálkozhatsz, nem az esővíz bőségének, ahogy mások máshol, hanem nyáron bizony a szárazságnak, télen pedig a fagy keménységének örülnek — ami elég nagy is tud lenni: s ez természetes is, mivel ezekkel az időjárási jelenségekkel a víz sohasem szárad ki és nem is tud kiszáradni. S miután a szomszédos területeken a malmok vize kiszáradt vagy tél idején megfagyott, gabonájukat őrlésre ezekhez kényszerülnek hordani a körülöt-

11 A somlai borra vö.: *Csoma Zsigmond*: Nászéjszakák bora: a somlai. Bp., 1986.

12 Hossza 78 km (ez 9,3 mérföld), szélessége 1,5 és 12,8 km között változik. — Vö. *Bogdán I.*: i. m. 161–170. p.

13 Pápa városának kereskedelmi életét igen részletesen mutatja be Ács Anna. Tanulmánya főképp a XIX. századi és a XX. század eleji sokadalommal foglalkozik, de nagy vonalakban ugyanez lehetett a XVIII. század közepéi állapot is. — *Ács Anna*: Fejezetek Pápa város népeletéből. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*. Főszerk.: Kubinyi András. Pápa, 1994. 539–555. p., vonatkozó hely: 539. p.

14 A vízimalmokra vonatkozóan vö.: *Wöller István*: A Tapolca vízimalmjai Pápán és környékén. Pápa, 1994. (Fejezetek Pápa város történetéből I.)

tük lakók. Sőt, néha még bizony az is megesik, hogy a szomszédos megyék távolabbi részeiről is jönnek a szükségteől hajtva emberek. A víznek ez a bősége és állandó hozama a nem messze elterülő, Tapolcafő nevű helyről ered, ahol több kénes forrás bugyog a felszínre, amelyeknek vize meleg és bőséges.¹⁵ Ezeknek vize pedig ivásra is igen jó, rendkívül tiszták, (úgy) hogy az ember szomjúságát felkeltik. Télen meleg, nyáron igen hűs (vízű a Tapolca). Emellett gyakran megörvendeztetni kis, kövicsfknak nevezett halacskákkal azokat, akik ezeket kedvelik. Ezek a halak egyébként errefelé elég ritkán fordulnak elő. Hasonlóképpen nem lebecsülendő hasznára vannak a városnak a szomszédos és közel lévő dombok, a Hanta és a Törzsök hegye. Bár ezek a hantai Szent Mihály prépostsághoz tartoznak, mégis a város lakosai művelik őket.¹⁶ Oda ugyanis nyáron és tavasszal, valamint a gyümölcsöktől roskadozó ősszel kirándulni igen kellemes. Elég jó boruk van, és mindenféle gyümölcs bőségesen terem, köztük az egészen különleges őszibarack.

Ami magának a városnak a belső képét illeti, a legszembeütőbb részen, ott, ahol a fekvése magasabb, a Győr felé tekintő oldalon áll a pompás, négyszög alakú vár. Ez egykor erősségnek készült, igen erős és vastag falak alkotják. Valóban igen megerősített erőd volt, és a környéknek is menedékkül szolgált, de a bécsi török ostrom után királyi határozat megszüntette.¹⁷ Egyik oldalról tő határolja, s amennyire megítélhető, háromezer lépés vagy akár még hosszabb, és talán csaknem

15 A Tapolca egész évben 15,5 °C-os vize valójában nem volt kénes, semmiféle sajátos vegyi tulajdonsággal nem rendelkezett. *Bognár I. E.*: i. m. 25. p.

16 Három domb helyezkedik el a város északkeleti oldalán: Kishegy (Kishanta), Öreghegy (Nagyhanta) és a Törzsökhegy. A középkorban valóban a hántai prépostság birtokában voltak, de a török megjelenésével a prépostság megszűnt, a dombok pedig 1531-ben Csoron Jánoshoz, majd a XVII. században a veszprémi káptalanhoz kerültek. 1626-ban adta bérbe Ergelics Ferenc veszprémi püspök a „hegyeket” a pápai polgároknak. Ettől az időtől fogva a pápai lakosok művelték meg a területeket, mint azt a kiadott hegyközségi artikulások is bizonyítják. *Ács A.*: 564–565. p. *Ila Bálint–Kovácsics József*: Veszprém megye helytörténeti lexikona. I. köt. Bp., 1964. 198–200. p.

17 Pápán már a középkorban állt erősség, amely nagyobb jelentőségre Buda elfoglalásával emelkedett. Pongrácz Gáspár itt erősségen az általa is ismert végvárat érti. I. Lipót császár 1702. február 24-én adta ki rendeletét a végvárak, köztük Pápa várának lerombolásáról. Ez azonban nem jelentette az erődítések automatikus eltűnését. — A vár XVI–XVII. századi történetére *Szakály Ferenc*: Pápa a török korban. In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Főszerk.: Kubinyi András. Pápa, 1994. 126–134., I. Lipót rendelete: *Baranyai Béláné*: Rendelet 1702-ből a magyar várak lerombolására. In: Műemlékvédelem, 1975. 4. sz. 193–195. p. Vonatkozó hely: 194. p., a rendelet végrehajtása, az erődítések felszámolása: *Haris Andrea*: Pápa a XVIII. században (Egy barokk városkép kialakulásaának folyamata). In: Acta Musei Papensis — Pápai Múzeumi Értesítő, 3–4. (1992) 129. p.

ugyanannyi lépés széles.¹⁸ Ez ezt (a várat) és vele együtt magát a várost is nagy területen közelről mossa.¹⁹ Másik oldalon, sőt a tavon túl is, köröskörül sík és széles mezőkre lát. A vár látókörében, nem messze, három kőből épült nevezetes urasági malom található. Az egyik gabonát őröl, nyolc kereke vagy malomköve van. A másik továbbá, amely különleges célra tisztább búzából kiváló lisztet készít, össze van kötve egy deszkavágó malommal. A harmadik egy papírmalom, amely többfajta jó és szép lapot készít, olyanokat is amelyeket postainak vagy lovas postainak neveznek.²⁰ Mindhárom számára a tó, a várat megkerülvén, zúgó csa-

- 18 Valójában kettős lépésről van szó. Ennek nagysága körülbelül 1,5 m. A tónak tehát mind szélessége, mind hosszúsága 4500 m körül volt. — *Bogdán I.*: i. m. 156. p. és 158. p.
- 19 A várost övező tó vizét Gróf Esterházy Károly egri püspök, a város akkori földesura 1771-ben csapoltatta le. Helyén alakult ki a mai Tókert városrész (keleti oldal), illetve egy részéből lett a Várkert (nyugati oldal). — *Bogdán I.*: i. m. 76–77. p.
- 20 Az említett malmok közül az első az úgynevezett Tizes malom, nevét arról kapta, hogy tíz kerékkel dolgozott. A XVII. századból csak ez az egy malom ismert ezen a területen. Az 1639. évi várleltár ezt írja: „Domus Molendinaria. Vaygon it az Tizes kapu elit egy Malomház. A melyben nyolcz buza őröl forgo kerek vaygon... Ugyan azon malom ház mellett vaygon egy deszka metsző fűresz... item vaygon egy kala törő (g?)ép, az ki mindennap forogh... vaygon egy szőr kallois födel nekül...” Az 1694. évi várleltár szerint pedig „Az Város Tizes nevű kapuia előtt vaygon az Urasaghnak egy Malma, melyen tíz kerék vaygon, melynek nyolcza gabonát őröl, ketei pedig kálló törő. Ugyan azon Malomnak vaygon deska mecző fűrisz is.” A feljegyzések nem szólnak arról, hogy ezen a területen más malmok is állnának. A harmadik említett malom egy papírmalom. Ez 1729 és 1766 között működött, előbb mint az uraság malma, azután a század derekától mint a Klauss család tulajdona. 1766-ban az uradalom visszavásárolta és kallómalommá alakította. Ennek a malomnak az őse talán az 1639. évi leltárban szereplő, mindennap működő kalló malom lehetett. A legtöbb nehézséget a másodikként megemlített gabona és deszkavágó malom azonosítása okozza. Erről a malomról más forrás ugyanis nem szól. Esetleg azonos lehet az 1639. évi leltárbeli malomház mellett álló deszkametsző fűreszével, amit az 1694. évi jegyzék is megemlít, de egyik sem önálló malomként. A Pongráczfal egy időben dolgozott Bél Mátyás is csak két malomról emlékezett meg a környéken (A tó „innen kettős csatornával és zsilippel a vár alatt lévő malmokra — az egyik papír-, a másik lisztes malom — annyi vizet bocsát...”) Egy 1769-ben készült feljegyzés azt mondja, hogy „a Pápai nagy és kis malmon pedig 8 kerék vaygon és egy deszka metsző kerék, ezeken kívül a két kerék az szűr kallo volt papiros malomnál...” Ez ismét csak a Tizes és a volt papiros malmot említi. Ezek alapján feltételezhető, hogy a Pongrácz Gáspár által említett három malom valójában kettő volt. A második, deszkavágóval egybekötött gabonamalom eredetileg a Tizes malom melléképülete lehetett, Az is elképzelhető — s ezt főként az 1769. évi feljegyzés erősítené meg —, hogy az említett malom épületet a XVIII. század közepén a Tizes malomtól elválasztva használták. Erről viszont Bél Mátyás nem tudhatott. Az 1639. évi leltárt, és az 1769. évi jegyzőkönyvet idézi: *Koncz Pál*: Pápa XVIII. századi papírmalma. Bp., 1986. 4., 8. p., az 1694. évi várleltárat közli *Gerő L.–Sedlmayr J.*: i. m.

tornákon szolgáltatja a vizet. A három malom vonalában, egyenesen, nem sokkal távolabb a vár ablakaiból hasonlóképpen látszik egy igen tekintélyes uradalmi majorság, mely tele van szalma- és szénakazlakkal, valamint igásállatokkal.

Ezt a várat, mivel egykor erősségül, és inkább a szükségesség, mint a gyönyörűség vagy a pompa kedvéért épült — bár egyébként elég tágas és lakás céljára igen kényelmes volt —, most, ebben az időben új formában építik át, és a (lehető) legjobb és legtöbb kényelemmel bővítik ki mind a felső, mind az alsó szinteken.²¹ A palota ablakai, amelyek azelőtt a régi szokás szerint kisebbek voltak, most tágasak és nagyszerűek. Korábban, az őrhely nagyobb biztonsága miatt szűkebb, ferde kapuja volt, kanyargós bejárattal, amely a lejtőn keresztül távozóknak a küszöbről megmutatta a tó mélységét. Most újabban, miután ezt elfalazták, egy másik, új, sokkal előnyösebb (kaput) nyitottak a piactérre, a plébániatemplom felé fordulva, a szabad térségen át. Ezt egyrészt a város díszéül, másrészt kényelmi céllal készítették. Utat nyit a távozóknak a várat övező árokra fektetett hídon keresztül, és a belépőknek is sima és kényelmes bejáratot nyújt. Ez az árok azután, melyet idővel felfalaznak, el fogja vezetni a tóból a vizet, amely végre megkerülve a várat, ismét visszafolyik a tóba, s a malmok járását fogja segíteni.

A város pedig — más erődítményekhez hasonlóan — az árkon és a sáncon kívül kőből készült, falazott védművekkel is igen meg volt erősítve, ahogy még ma is mutatják ezt ezeknek a földből kidomborodó nyomai és maradványai.²² Ezeket

45–54. p. (idézett rész: 23. kép). Wöller István tévesen azonosította a fent említett, XVIII. századi papírmalmot az Igal-pusztán a XIX. században működő papírmalommal. A két malomnak semmi köze sem volt egymáshoz, mint az Koncz Pál kutatásaiból kiderül. *Wöller I.*: i. m. 1994. 46–48. p., *Koncz P.*: Pápa... i. m. és *Koncz Pál*: Igal (Pápa) XIX. századi papírmalma. Bp., 1987. A postai (vagy lovas postai) papír egy jó minőségű, egyenletes, fehér papírfajta. Ennek gyártása ritkaságszámba ment Magyarországon. Még a XIX. század 40-es éveiben is zömében külföldről kellett behozni. *Koncz P.*: Pápa... i. m. 9–10. p., *Bél Mátyás*: Veszprém vármegye leírása. Veszprém, 1989. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 6.) 28. p.

- 21 A vár gróf Esterházy Ferenc általi átépítésére vonatkozó adatokat Mithay Sándor gyűjtötte össze. A munkálatok tervét 1739. augusztus 31-én kelt levelében vezolta fel a földesúr, de azok tulajdonképpen csak 1741 februárjában kezdődtek meg. A levélből kiderül, hogy a gróf az ablakok és az ajtók átalakítására adott parancsot, ezenkívül átépíttette a folyosók boltozatát és a lépcsőket is. Az elvégzendő munkák meglepően hasonlítanak a Pongrácz Gáspár által leírtakhoz. Az 1730-as évek elejéről azonban az ő híradásán kívül nem tudunk a pápai várban folytatott munkálatokról. (Mithay Sándor csak megemlítette Pongrácz Gáspár feljegyzését, de nem foglalkozott vele részletesen.) *Mithay Sándor*: Adatok a pápai uradalom és kastély történetéhez (1738–1756) In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 18. (1986) 399–427. p.
- 22 A városfalak nagy része földsánc lehetett, de a három bástya jobban meg volt erősítve. Ezeket a XVI. század végén korszerűsítették. A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezetet

azonban, mivel megszűnt erősség lenni, egyaránt lerombolták. Mégis, még most is áll három kőkapu,²³ bár nem annyira épek, mint egykor voltak. Ugyanis olyan bolthajtásuk volt, mint más városok kapuinak, díszes felvonóhidakkal, amelyek már hiányoznak. A várost kívülről a majorságok több utcája övezi, két sorban sűrűn egymás mellett álló, viszonylag kényelmes házakkal. S bizony alig találnál más-milyen falut, mint hosszú utcájút, oly módon, hogy önálló falvak látszatát mutatják, ezért közülük mindegyiknek saját bírái vannak.²⁴ Belül elég tágas, hat utca oszja

1597–1997. Okmánytár a pápai végvár 1594–1597. évi történetéhez. A forrásokat közzéteszi: Pálffy Géza. Szerk.: Hermann István. Pápa, 1997. 128–129. p. (No. 22.) és 134–135. p. (No. 23.). Bél Mátyás szerint a falakat téglával erősítették meg. *Bél M.*: i. m. 49. p., További irodalom a város erődfítésére *Haris A.*: i. m. 136. p. A városfalak Henrik Maynczek 1730-as években készített térképén még jól kivehetők (összhangban a leírással). A Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájékmúzeum Nádor-termében található, Pápa városát ábrázoló festményt Mithay Sándor 1760 körülre datálja. Mivel a festményen jól láthatók a városfalak, ez azt jelenti, hogy ekkor még állhattak. Ezt megerősíti egy 1783-ban készült térkép ábrázolása is, amelyen még felismerhetők a földsánc (néhol talán már beépített) maradványai. (Pápa térképe a II. József féle katonai felmérésből. 1783. Hadtörténeti Intézet, Térképtár.) A Pápát ábrázoló következő két térkép 1808-ból való. Ezekon már nem jelölik a sáncokat, ezek helyére csak a régi árok, a Cinca-„patak” utal. (Ez később a város egyik csatornája lett.) Egyedül a délnyugati bástya helyén található a patak mellett „Sánczok” felirat, ami falmaradványokat jelölhet. (*Gyurikovits György*: Veszprím Vármegyében Fekvő Pápa Mezző-Várossának Fekvése ’s környéke. 1808. Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár.) Valószínűsíthetjük, hogy a városfalak utolsó maradványai az 1783 és 1808 között eltelt két és fél évtizedben tűntek el. Ma már csak az Irhás utca 11. számú házának falában látható a városfalnak egy kevés maradványa. *Mithay Sándor*: Adalékok Pápa város építéstörténetéhez egykori ábrázolások alapján. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 17. (1984) 319–332. p. Ugyanerre az eredményre jutott más adatokat felhasználva: *Haris A.*: i. m. 129. p.

- 23 Északnyugaton állt a Győri-kapu (Tízes-kapu), a déli oldalon a Borsosgyőri-kapu, a keleti oldalon pedig a Veszprémi-kapu (Halász-kapu). Létezett egy negyedik kapu is a korábbi időkben, az úgynevezett Szent László-kapu, amely a mai Szent László utca környékén volt. *Bognár I. E.*: i. m. 64–65. p.
- 24 Pápa három városrésze a Belsőváros, az Alsóváros (vagy Alsómajorok) és a Felsőváros (vagy Felsőmajorok) volt. A Belsőváros a városfalak által határolt területet jelentette (a mai Belvárost), míg az Alsóváros és a Felsőváros a falakon kívül épült fel, az előbbi a keleti, az utóbbi a nyugati oldalon. — Pongrácz Gáspár az Alsó- és Felsővárost először majoroknak, majd falvaknak nevezi. Ezek a területek eredetileg, a XVI–XVII. században a városi lakosok kültelkeit, majorjait foglalták magukba. Innen ered a „Majorok” kifejezés. A XVII. század második felétől egyre többen költöztek ezekre a területekre, és a két „Major” egyre inkább kezdett falusias településekre hasonlítani. A három városrész 1730 és 1842 között jogilag különálló településnek számított, ezért rendelkeztek külön bíróval. — *Hudi József*: Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730–1847). Pápa, 1995. 17. p. és 31–33. p.

szét.²⁵ Nagyobb részben csinos kőházakból áll, főleg a piactér körül, ahol kétszintesnél nem hitványabb, sőt többnyire igen tágas és nagyon csinos épületek díszítik.²⁶ Plébániatemploma régi és igen nagy, Szent István első vértanú tiszteletére van szentelve, három kapuja nyitva áll a be- és kilépők számára. Auditoriuma egészen nagy, nevezetes és ünnepélyes, olyannyira, hogy a Duna innenső oldalán — az egy Gyórt kivéve — az ország határain belül alig van olyan templom, mely hasonlókkal büszkélkedhetne. Régen két, fémlapokkal fedett, gyönyörű tornya volt. Most egy van, amelyben két jeles, igen becses hangú nagy harang található, valamint két kisebb harang, amelyek az órával szólnak. Reméljük, hogy az idő előrehaladtával és Isten segítségével a másik tornyot is fel fogják állítani.²⁷

Innen, a plébániatemplomtól nem messze található két híres szerzeteskolostor, amelyekben Istennek éjjel-nappal folyton szolozsmáznak. Az egyik a tisztelendő pálos atyáké, a másik a Szent Szeráfi családé.²⁸ Itt ez a két hely jeles támasz és

(Fejezetek Pápa város történetéből 2.). A korabeli térképeken jól elkülöníthető a három városrész, pl. *Pápa* 1783. és *Gyurkovits* 1808. (Gyurikovits a térképein az Alsó- és Felsőmajorokat felcserélte!).

- 25 Ez a hat utca: Hosszú utca (ma a Jókai utca, a Fő utca és a Győri út egy része), Új utca (ma a Rákóczi Ferenc utca), Ispítal utca (ma az Eötvös József utca), Szent László utca (ma is így hívják), Kristóf utca (ma a Kuruc utca) és Víz utca (ma a Szentilonay József utca). *Jankó László*: A régi Pápa védővonalai; a város a XVIII. század közepén. In: *Pápai Hírlap*, 22. (1925) 31. sz. 1–2. p. Vonatkozó hely: 1. p.
- 26 Ez a megjegyzés minden bizonnyal csak a Belvárosra vonatkozik. Itt még a XVII. század vége felé megkezdődtek a nagyobb polgári-nemesi építkezések. Ugyanakkor voltak még jóval szerényebb épületek is. (Gerő említi pl. a plébániát, amely még a XVIII. század derekán is kétszobás, nád fedelű épület volt.) Más volt a helyzet a külső városokban. Itt sokkal gyakoribb volt a vályogból, mint a kőből vagy téglából készült épület. — *Haris A.*: i. m. 133–134. p. *Gerő-Sedlmayr*: i. m. 178. p.
- 27 A plébániatemplomról, amely a ma álló Szent István plébániatemplom elődje, nem sokat tudunk. Építésének ideje ismeretlen, de a középkorban már állt. Erre utalnak a gótikus stílusjegyek, amelyek a Mithay Sándor által vezetett 1982. évi ásatáskor kerültek napfényre. Ezt megerősítette az 1996-ban a gázvezeték előkerült gótikus szentélyfal maradvány. (Az ásatást Rainer Pál vezette.) A XVIII. században (mint az Pongrácz Gáspár leírásából is kitűnik) felújításra szorult. Többszöri kisebb renoválás után, 1771-ben határozta el gróf Esterházy Károly egri püspök, a város földesura az új templom építését. Ennek munkálatai 1786-ban fejeződtek be. *Mithay Sándor*: Adatok a pápai római-katolikus plébániatemplom történetéhez. In: *Veszprémi Történelmi Tár*. Veszprém, 1989. 108. p., vö. még *Kiss István*: A pápai plébánia története. Pápa, 1996. (Reprint). 97–99. p.
- 28 Pápán már a középkortól kezdve jelen voltak a szerzetesek. Nem tudjuk pontosan, mikor létesült az első rendház a ferencesek (Szent Szeráfi család) részére. 1461-ben a Pápai (Zsem-

s védőbástya a' lelki gonosságok ellen a' mennyieikben²⁹. A nagyobb ünnepeken mindhárom egyház hívő néppel van tele, miután tudniillik már kézzelfoghatóbb kezdett lenni az oktalan eretnokség. Különösképpen az apostoli jövendölés szerint, a Timóteushoz írt 2. levél 3. fejezetében. *A' mint pedig Jannes és Mambres Moysesnek ellene-állottak: úgy ezek is ellene állanak az igazságnak, meg-veszett-elméjű emberek, a' hitben meg-vettettek, de tovább élő nem mennek: mert az ő esztelenségek nyilván lészen mindeneknél, a' mint volt amazoké is.*³⁰ Mert már látjuk, hogy a jövendölés ebben az igen nevezetes városban is napról napra érezhetően beteljesedik.³¹

De nehogy elhallgassam egyéb ékességeit! Röviden, sok minden díszíti ezt a várost. A megyének kiváló és híres nemessége, amely itt lakik.³² Ugyanis itt székel

léri) család sikerrel tiltakozott Ország Mihály nádornál Garai Jób és anyja kolostoralapítási szándéka ellen, mivel a nevezett földet tőlük vették el erőszakkal. 1480-ban azonban már állt a kolostor, egy végrendeletben említik. Sőt, bizonyos feltételezések szerint már korábban, a XV. század első felében megtelepedtek a városban a szerzetesek. A ferencesek az 1560-as évekig éltek Pápán, amikor is a nagyobbreszt protestánsná lett várost elhagyták. 1660 körül gróf Esterházy Ferenc és felesége, gróf Thököly Kata hívta vissza őket a városba. 1677-ben pedig egy kolostort kezdtek építeni a számukra, ami 1680-ra készült el. A pálosokat gróf Csáky László, az ellenreformáció pápai megindítója telepítette le a városban 1638-ban. Ma is álló templomuk 1737–1742 között készült. (Később, a XIX. század elején már nem tértek vissza a városba, helyüket a bencések foglalták el.) Rajtuk kívül még két szerzetesrend kapcsolódott Pápához. Az egyik a ciszterci rend, amelynek tagjai azonban már nem éltek a városban, csupán ingatlanbirtokuk volt itt, a másik szerzetesrend, az irgalmasok tagjai pedig csak 1757-ben költöztek be Pápára. — A szerzetesekről összefoglalóan: *Haris A.*: i. m. 126–128. p. *Kubinyi A.*: i. m. 89–91. p., *Szakály F.*: i. m. 163. és 167. p. A pálosok működésére vö. *Bakonyvári Ildefonz*: A pápai kath. gymnasium története a pálosok idejében. Pápa, 1896.

29 Ef. 6. 12. Sz. Pál Apostol levele az efesusiakhoz. In: Szent Biblia melyet az egész keresztyén-ségben be-vott Régi Deák bütüből Magyarra fordította a Jesus-alatt vitézkedő Tarsaság-béli Káldi György pap. 2. kiad. Nagyszombat, 1732. (= Szent Biblia) 462–466. p.

30 2Tim 3, 8–9. Sz. Pál Apostol II. levele Timoteushoz. In: Szent Biblia. 484–487. pp.

31 A várost a XVI–XVII. századok folyamán súlyos vallási ellentétek osztották meg. A XVI. század végére gyakorlatilag protestánsná lett várost földesurai erőszakkal rekatolizálták a rákövetkező évszázadokban. Különösen kitűnik közülük Csáky Lászlóú későbbi országbíró, Esterházy Pál későbbi nádor és Esterházy Károly egri püspök. A kitartó tevékenységüknek köszönhetően a XVIII. században már alig éltek protestánsok a városban. — Vö. *Fabinyi Tibor*: Az evangélikusok Pápán. In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Főszerk.: Kubinyi András. Pápa, 1994. 579–598. p. és *Kövy Zolt*: A református egyház szerepe Pápa város életében (1520–napjainkig). In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Főszerk.: Kubinyi András. Pápa, 1994. 599–644. p.

32 Fennmaradtak az 1730-as, '40-es évekből városi jegyzőkönyvek, amelyekből képet lehet al-

De nehogy elhallgassam egyéb ékességeit! Röviden, sok minden díszíti ezt a várost. A megyének kiváló és híres nemessége, amely itt lakik.³² Ugyanis itt székel a tekintetes vármegye csaknem összes jeles hivatalnoka is és az ítélőszék bírái is. A város forgalmát különösen növelik a megyegyűlések, amelyeket leginkább itt szoktak megtartani, egyrészt mert könnyű megközelíteni és a szálláshelyek nagy száma miatt, másrészt az áruk nagyobb bősége miatt is. Ugyanis ez a hely valóban igen alkalmas arra, hogy itt éljenek, mivel bővelkedik a mindennapi emberi élethez szükséges dolgokban. S bár emiatt ez a város bizony leginkább magyar, mégis az élethez való alkalmassága miatt már a németek közül is igen sokakat vont keblére és manapság is csalogat újakat.³³

Igen sok, különböző mesterséget űző kézműves él itt, és megtalálhatók a mesterekből céhek is.³⁴ A várost a városbíró kormányozza a tizenkét esküdtel együtt, akik a városházán egy héten két alkalommal ülésnek.³⁵ A nép úgy erkölcsre, mint öltözködésére nézve nem közönséges műveltségű, életmódja tekintetében előkelő és tisztességes.³⁶ Az egyháziak és a szerzetesek iránt mindenekelőtt tanúsí-

-
- 32 Fennmaradtak az 1730-as, '40-es évekből városi jegyzőkönyvek, amelyekből képet lehet alkotni a városban élő nemességről. Az ezekben szereplő több tucat családot Jankó László gyűjtötte össze. Bél Mátyás szerint a lakosságnak harmada nemes volt az 1730-as évek közepén. Ez feltehetően túlzás, de még így is kb. a lakosság 10%-a volt kiváltságos. — A nemesekről készült listát említi *Hist. Dom.*, a nemesek nevei olvashatók *Jankó L.*: i. m. 4. p., Bél híradását (*Bél M.*: i. m. 52. p.) értékeli *Hudli J.*: i. m. 97–98. p. (de ide kapcsolódik az egész fejezet 97–106. p.)
- 33 A németajkú lakosság az 1730-as évek első felében már olyan nagyszámú Pápán, hogy német tanító is működött a városban. *Kiss I.*: i. m. 86–87. p.
- 34 A város első céhe a szabóké volt, 1510-ben alakult meg. A XVII. században legalább 21, a XVIII. században, 1734-ben még 21, de néhány évtized múlva már 35 céh működött a városban. Ebben az időben Veszprém megyében Pápán volt a legtöbb céh. *Lackovits Emőke, S.*: Pápa város népelete. In: Tanulmányok Pápa város történetéből 2. Szerk.: Hermann István. Pápa, 1996. 131–136. p. Vonatkozó hely: 134. p., *Bognár I. E.*: i. m. 68–69., 78–79. p.
- 35 Ez a feljegyzés a Belvárosra vonatkozik. Első adat a városbíróra és az esküdtekre 1383-ból való, egy királynői oklevélben. Az esküdteket, a városi tanács tagjait élethossziglan, míg a bírót 3 évre választották. *Jankó L.*: i. m. 1. p., *Kubinyi A.*: i. m. 81–82. p., *Hudli J.*: i. m. 45. és 48–49. p. (de vö. az egész művet).
- 36 Pápa város néprajzáról kevés adat maradt fenn. Az öltözködéssel kapcsolatban ifj. Martonfalvay Elek jegyezte meg a XX. század elején, hogy „ruházódásuk érdekessége is a múlté”, azonban magáról a viseletről nem ír, csak azt, hogy az asszonyok zöld rókatorkos bundában, a lányok pedig kopogós csizmában, leeresztett hajjal jártak. Ez a XIX. század második felének divatja lehetett. (Bár táplálkozhatott XVIII. századi gyökerekből is, erre azonban nincs adat.) Korban közelebb áll Pongrácz Gáspárhoz a pápai származású Franciscs Károly, aki visszaem-

tanak tiszteletet és azokat szem előtt tartják. A lelki dolgok iránt rendkívül fogékonyak, és az istenieken csüngnek és buzgóok. Ámbár egykor erővel és erőszakossággal, sőt jogtalansággal egy bizonyos István, akinek neve (s ez valóban nem volt üres ómen) Török³⁷ volt, s aki az idő szerint a város földesura volt, kényszerítette a várost, és az a hitét elhagyta, teljesen kálvinistává lett. Most mégis annál hevesebben fogadja vissza a hitet, ápolja és kívánja. Annyira, hogy nekünk, akik az ő érdekükben tevékenykedünk, a kárpótlás bőséges anyagát kínálják. Természetesen, mint az az elesőnek de újra felkelőnek osztályrészüll jut, ugyanis később biztosabban áll a lábán az ember és okosabbá, valamint óvatosabbá is válik. Ezért van, hogy akik megtértek a katolikus hithez, a legtöbben buzgóbb katolikusokká lesznek. Valóban mennél inkább megismerik isteni sugallattól megvilágosodva a szakadárak ama álnokságát és gonoszságát, annál inkább hevülnek és gyúlnak lángra fájdalmasan és átkozódva nyilvánosan a nagyobb buzgóságtól, a kegyes haragtól és a gyűlölettel a gonoszság, és a semmirevaló eretnekség ellen, amely által nemrég magukat, mint megcsaltakat és rászédetteket napnál világosabban rajtakapták. Miként — hogy ne hiányozzék a példa — az a kiválasztott, igen nemes edény,³⁸ Pál apostol, aki azelőtt Saul volt. Ő korábban annyival makacsabb üldözője volt a Krisztusban való hitnek, amennyivel később bátrabb védelmezője és dicsőségesebb terjesztője lett. És Tamás is, aki amennyivel korábban keményebb szívű,

lékezéseit a XIX. század derekán írta. Szülei gyermekkorában magyar ruhában jártak, „ibolyaszínű dolmány, setétkék nadrág, rézsarkantyús kordován csizmák, félmagas kalap voltak viseletű” az apjának. Anyja, bár német származású volt, „magyar fejkötőt, redős szoknyát, bő kétszél kék kötényt, ezüstesatos réklit, sarkos cipőt” hordott. *Kapossy L.*: i. m. 146. p., *Franciscus Károly*: Kis kamorámban gyertyát gyújték. Vál. és s. a. r.: Vörös Károly. Bp., 1973. 25–26. p.

37 Az enyingi Török család tulajdonába 1535-ben került a város: I. Ferdinánd adományozta Török Bálintnak. Az ő unokája volt Török István (1564 körül–1618). Apja, Török Ferenc 1570 körül bekövetkezett halálával ő örökölte Pápa városát. Három feleségétől nem maradtak gyermekei, vele kihalt az enyingi Török család. (Feleségei Rueber Kata, Tapolcsányi Ilona és gesei Pethő Margit voltak.) Pongrácz Gáspár Török Istvánt elmarasztaló szavai valószínűleg nem rá, hanem az apjára vonatkoznak. Török Bálint türelmesen viseltetett a birtokain élő különböző felekezettű személyek iránt, de fia, Ferenc zaklatásaival szabályosan elüldözte Pápáról a ferenceseket. A katonaság és a polgárság protestáns volt, a ferencesek távozásával pedig megszűnt a katolikus vallás utolsó menedéke is a városban. Török Istvánnak már nem volt szüksége arra, hogy kényszerítő eszközökhöz folyamodjék a város lakosságával szemben. *Szakály F.*: i. m. 134–135., 163., 191. p. (287. jz.) Vö.: *Sebestyén Béla*: Enyingi Török Bálint mint Pápa város földesura (1535–1550). Pápa, 1911. (Művelődéstörténeti értekezések 47.), *Bessenyei József*: Enyingi Török Bálint. Bp., 1994.

38 Vö.: Róm. 9. 19–24. Sz. Pál Apostol levele a romaikhoz. In: Szent Biblia. 420–434. p.

rest és hajthatatlan volt a hittel szemben, majd annyival erősebb, szilárdabb és izzóbb hitűvé vált: *Én Uram, és én Istenem!*³⁹ Ugyanez jut osztályrészül ily módon ennek az igen nemes városnak is.

Ez a város uradalmával együtt nagyméltóságú és méltóságos gróf úré, ifjabb galánthai Esterházi Ferenc úré, Magyarország ama igen nemes uraságáé, tudniillik néhai nagyméltóságú, jó emlékű Esterházi Ferenc második fiáé⁴⁰ atyja dicső fivérének ritka egyetértése folytán, aki az Anya(szent)egyház igen becsületes fia, az ő tisztessége és igen buzgó és igen jámbor sarja, aki legjobb atyja a plébánosoknak, s akit patrónusomnak tisztelek. Az ő és igen nemes utódainak az emléke mindig meg fog maradni az imámban.

Az ő fénye nem tűnik el az éjszakában.

39 Jn. 20. 28. A Jesus Kristus Sz. Evangeliana Szent Janos-által. In: Szent Biblia. 384. p.

40 Az apa gróf Esterházy Ferenc (1641–1683), Esterházy Miklós (1583–1645) nádor és Nyáry Krisztina (1604–1641) fia, aranysarkantyús vitéz, pápai kapitány, Zala megye főispánja. Kétszer nősült, először gróf Illésházy Ilonát (1646–1669) vette feleségül, akitől gyermeki nem maradtak, másodszer gróf Thököly Katát (1655–1701). Kilenc gyermekük közül a legfiatalabb gróf Esterházy Ferenc (1683–1754) volt. Ő a Rákóczi-szabadságharcban megmaradt a Habsburgok hűségén, és mint tábornok szolgált a császári hadseregben. 1731-től 1746-ig főlovászmester, majd 1746 és 1754 között tárnokmester volt. A testvérétől, gróf Esterházy Antaltól elkobzott pápai uradalmat 1719-ben kapta a császártól. Fiával, gróf Esterházy Károly egri püspökkel (1725–1799) együtt mecénása volt a városnak. Ő kezdte meg a vár átépítését, a város lakosai számára kórházat létesített stb. *Esterházy János, gr.*: Az Esterházy család és oldalágainak leírása. Bp., 1901. 137–138., 158–159. p., *Gudenus János József*: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I. köt. h. n., 1990. 354. és 359. p.

